

A CIVILIZÁCIÓ ÉS A KULTÚRA PARADIGMÁI

Vitányi Iván

tudományos tanácsadó, Politikai Tudományok Intézete

Az én tárgyam először is a kultúra és a civilizáció „paradigmája” vagy paradigmái. Ezután térek át a globalizációra.

Hadd kezdjem a filológiával. Mind a kultúra, mind a civilizáció keretfogalmak. Mindkettő az újkorban jött létre, és különbözőképpen használják őket.

KULTÚRA

Raymond Williams nagy filológiai anyagon bizonyítja, hogy több fontos kifejezés mai jelentése a 18. század utolsó és a 19. század első évtizedeinek Angliájában alakult ki. Mindet szűkebb, konkrétabb és köznapibb értelemben használták azelőtt. Ilyen mindekenélőtt az *ipar*, a *demokrácia*, az *osztály*, a *kultúra*, a *művészet*. A sor a következőkkel folytatódik: *ideológia*, *humanizmus*, *romantika*, *bürokrácia*, *kapitalizmus*, *kollektivizmus*, *kommercializmus*, *kommunizmus*, *liberalizmus*, *egalitárianizmus*, *tömegek*, *középkor*, *proletariátus*, *szocializmus*, *munkanélküliség*, *progresszió*, *reformizmus*, *szolidaritás*. Eric J. Hobsbawm a következőket teszi hozzájuk: *gyár*, *gyáros*, *középosztály*, *konzervatív*, *arisztokrácia*, *nemzetiség*, *mérnök*, *válság*, *utilitarizmus*, *statisztika*, *szociológia*, *zsurnalisztika*, *ideológia*. Chaunu adatai szerint az Európa megjelölés (a korábban használatos keresztény világ helyett) a 17. században vált általánossá. Azt pedig Niklas Luhmann mutatja ki, hogy az *állam* szót is ugyanebben az időben kezdték a mai értelemben használni.

Meggyőző szótár. Bizonyítja, hogy Angliában, amely akkor a kapitalista világ kialakításában mindenkit megelőzött, valóban újfajta élet kezdődött, amelyhez új fogalmak kellettek. Olyan új szavak, amelyek nélkül azóta sem tudjuk leírni a társadalmat se tudományosan, se köznapni nyelven.

Egy szót azonban nem említ egyikük sem, pedig mai értelmében az is ennek a kornak a szülötte. Ez pedig a *társadalom*. Ez a kifejezés a 17. század óta az emberek többmillió, sőt akár több százmillió csoportját jelenti, amely szövevényes hierarchikus és horizontális rendet alkot, közösségekkel és intézményekkel, áttételes és többszörösen áttételes kapcsolatokkal. A korábbi évszázadokban az így értelmezett társadalom még nem bontakozott ki, tehát fogalma sem létezhetett.

A kultúra meghatározása

A tudományos közhelyek közé tartozik, hogy a kultúrának nincs egységesen elfogadott meghatározása, hanem igen sokféle van forgalomban. Ismeretes, sőt szinte már legendássá vált Kroeber és Kluckhohn könyve, amelyben 165 darab definíciót gyűjtöttek össze, és azóta is sok új született. Pedig a helyzet nem annyira katasztrofális. A definíciók korántsem annyira diffúzak. Szerkezetük ugyanolyan, mint a mondaté. Négy elem szerepel mindegyikben. (1) Az „*alany*”, vagyis az ember és az emberek csoportjai, közösségei. (2) Az „*állítmány*”, vagyis az emberek tárgyi tevékenysége. (3) A

„tárgy”, vagyis ami a tevékenység által létrejön, és pedig (a) anyagi tárgy, (b) társadalmi szerveződés, csoport, intézmény, (c) szellemi tárgy, nyelv, ismeret, tudomány, művészet, vallás. És végül (4) mindezek *rendszer* alkotnak, mint a nyelvben a mondat. Ez a rendszer a társadalom, a kultúra és a civilizáció.

Minden kultúra-definíció beilleszthető ebbe a rendszerbe. Áttételelesen azok is, amelyek mintegy felülnézetben fogják össze az egészet. Közülük csak négyet idézek. Jurij Lotmant, aki szerint a kultúra egyenlő a nem genetikusan információt. Erdei Ferencet, aki szerint a kultúra azon eljárások összessége, amelyek elviselhetővé teszik az életet. Hegelt, aki szerint a kultúra az embernek az a képessége, amellyel az egyest alá tudja rendelni az általánosnak. És végül, de igazán nem utoljára (mert van benne valami végső igazság) Sir Roy Shaw-t, aki szerint ha valaki valamit tesz (if anybody does anything) az már kultúra.

Külön ki kell itt emelnünk a kulcsfogalmat, a tárgyat, amelyet a kultúra terminusának elemzésében *objektumra* és *objektívációra* kell szétbontanunk. Az objektum maga a nyers tárgy, úgy ahogy a természet adja. Az objektíváció viszont a tárgy, ahogy az ember a maga használatára és képére átforgalmazza. Fogalmába egyaránt beletartozik az ember által megformált tárgy, a társas közösség, az intézmény, a szokás, a nyelv, a szimbólumok rendszere, az érték, a hír, az ismeret, a tudás, az esztétikum, a hit, a vallás.

Nálunk úgy látszik, mintha az objektíváció eleve lukácsista fogalom lenne, mivel maga Lukács György bőségesen használta. Márkus György azonban kimutatta, hogy a fogalom története Herderig megy vissza, ő használta először az ember által teremtett világ értelmében, vele jelölve meg mindazt, ami az ember életmódját az állati létől megkülönbözteti. Ebből a gondolatkörből ered Marx termelés-fogalma is – ahogy Márkus mondja: „*termelés-paradigmája*” –, csakúgy

Wilhelm Diltheynél a kultúra, mint az „*élet objektívációja*”, amelybe mintegy „*bele vagyunk merítve*”, és ezáltal vagyunk tagjai az emberi közösségnek. És ugyanez jelenik meg például Richard Rorty igazság-elméletében: a „*világ odakint van*”, az „*igazság*” viszont mibennünk, azokban a mondatokban, amelyeket az ember a világról alkot; nem felismerjük, hanem létrehozuk. Ez az ember világa. És ugyanezt jelenti József Attilánál az „*emberi mű*”, amely bűg mibennünk, mint a mélyhegedű.

Következzenek ezután a saját definícióim, amelyek véleményem szerint mindezeket tartalmazzák, és összefüggő, logikus sort alkotnak:

A társadalom az ember és ember, ember és közösség viszonya, amit az objektíváció közvetít.

A kultúra az ember viszonya az objektívációkhoz, vagyis az „emberi műhöz”, az ember által teremtett, megformált világhoz.

A civilizáció az objektívációk összessége, amelyeket az ember alkotott, és ami az emberi tevékenység és az emberi közösségek alapjául szolgál.

A kultúra, a társadalom és a civilizáció fogalmának tartalma és terjedelme voltaképpen azonos, csak más-más oldalról nézve. A valóságban az emberi élet különböző szférái oszthatatlanul együtt jelennek meg, csak az emberi absztrakció bontja szét őket. A gondolkodás számára a szétválasztás szükséges, de össze is kell tudnunk őket rakni.

Ráadásul ezek a fogalmak úgy vannak összeszerkesztve nyelvünk „*szemiotikai univerzumában*”, hogy kölcsönösen átfedik egymást. A társadalmat „*szférákra*” szokták osztani, megkülönböztetve legalább hármat (gazdasági, a társas, szellemi-szimbolikus szféra), esetleg – mint Talcott Parsons – a társas viszonyoktól különbözve a politikát, négyet. Így a gazdaságnak is megvan e három oldala, Pierre Bourdieu nyomán például a tőkének is három formáját megkülönböztetjük

meg. A kultúrának pedig nyilvánvalóan három ágazata van: az anyagi, a társadalmi (plusz esetleg különválasztva a politikai) és a szellemi kultúra.

CIVILIZÁCIÓ

A civilizáció fogalma is ebbe a körbe tartozik. Norbert Elias szerint *Rotterdami Erasmus* 1530-ban a civilizált viselkedésről megjelent könyve (*De civilitate morum puerillium*) terjesztette el.

A kultúra fogalmát a sokféle meghatározás ellenére is nagyjából azonos vagy egymást megközelítő értelemben használjuk. Ez azonban nem mondható el a civilizációról. A szónak három legfontosabb értelmezését, jelentését nyelvetterületekhez köthetjük. Más a hagyományos francia-angol, más a német és más a modern amerikai-angol értelme.

A civilizáció hagyományos angol és francia fogalma

Elias is ezt vallja. Könyve szerint (*A civilizáció folyamata*) a civilizáció fogalmában a „nyugati öntudata” fejeződik ki, a nyugati ember benne foglalja össze „a nyugati és az emberiiség haladása felett érzett büszkeséget”. Olyan viselkedés, amely az utóbbi évezred európai emberét elválasztja a nem-európaiától.

A klasszikus marxizmus is ezt a civilizáció fogalmat használta. Engels a terminust Lewis Henry Morgantól vette, aki két társadalmi állapotot különböztetett meg: az „őstársadalmat” (vadság és barbárság) és a civilizációt. Engels szerint a civilizáció egyenlő az osztálytársadalommal is.

A civilizáció német fogalma

A német értelmezés más formában, máig ható érvénnyel választja külön a civilizációt és a kultúrát. A civilizáció inkább *külső formákat*, a kultúra inkább *belső értékeket* jelöl. Így jelenik meg Kantnál is. Amikor tehát megkülönböztetjük a kultúrát a civilizációtól, a német értelmezést ismerjük el jogosnak.

A német fogalom szerint a civilizáció nem feltétlenül jár együtt a kultúrával, a kultúra pedig a civilizációval. A civilizáció haszonélvezői (a gazdag népek és a gazdag rétegek) nem mindig jeleskedtek és jeleskednek a kultúrában, a kultúra nagyjai pedig sokszor szűkölködnek a civilizáció javaiban. A német értelmezés szélsőséges változatát képviseli Oswald Spengler, aki a kultúrák leszálló ágát, elöregedett szakaszát nevezte civilizációnak.

A civilizáció modern amerikai-angol fogalma

Az újabb angolszász irodalomban a civilizáció a civil társadalommal kapcsolódik össze. Ez összefügg egy másik nyelvi problémával. Német nyelven a *Bürger* szónak egyetemes értelme van, nem csupán gazdag embert (burzsoát) jelent, hanem általában a modern társadalom városi emberét. A francia nyelv viszont különválasztja őket a *bourgeois* és a *citoyen* kettősségében. Az angol terminológia az elsőre átvette a francia kifejezést (a *bourgeois* szót angolul is használják), a másodikra pedig a civil szót alkalmazzák.

A civil társadalom legáltalánosabb leírása azt mondja ki, hogy az minden, ami a modern társadalomban a család és az *establishment* (a politikai–gazdasági szervezet) között terül el. A társadalomnak ugyanis van egy szinte biológiai szintje, amelyet Veres Péter *emberi tenyészetnek* nevezett. A civilizáció első szakasza e fölé emelte az *establishment* (a politikai hatalom és az üzleti szerkezet) mind hatalmasabb építményeit. Közöttük csak egy vékony réteg maradt. Az újkori fejlődés azonban – miközben az *establishment* terjedelme és hatalma is megsokszorozódott – mind szélesebb és szervezettebb lehetőséget nyújtott a civil társadalomnak. Olyannyira, hogy előbb mintegy csak közéjük ékelődött, de ma meghatározó elemét alkotja az egész szerkezetnek. És vannak, akik szerint rajta múlik a jövő demokratikus, „polgári” fejlődése.

Ebben az értelemben tehát a civilizáció az emberi társadalom, gazdaság, kultúra, technika olyan fejlődését jelenti, amely a társadalom hármasszerkezetében mind nagyobb szerepet hagy meg a civilitásnak.

Egyes szám és többes szám

Tudnunk kell azonban, hogy a maga általánosságában mindhárom fogalom absztrakció. *Nincs társadalom általában, a valóságban csak társadalmak vannak. A világtársadalom, de már a nemzeti társadalom is absztrakció. Nincs kultúra általában, a valóságban csak kultúrák vannak. A kultúra egyetemes fogalma absztrakció. Nincs civilizáció általában, a valóságban csak civilizációk vannak. A civilizáció általános fogalma absztrakció.*

Az ellentmondások

A keretfogalmakat jól elrendezhetjük, de tudnunk kell, hogy a valóságban mindez kegyetlen ellentmondásokkal van telve. Voltaképpen arra valók, hogy az emberi létezés nagy ellentmondásait keretbe foglalják. Hadd soroljak fel – kifejtés nélkül – néhány alapvető ellentmondást a legfontosabbak közül!

- Az anyagi és a szellemi kultúra ellentéte (amely német nyelven a kultúra és a civilizáció ellentétében jelenik meg).
- A „tenyészet”, a civil társadalom és az establishment ellentéte.
- A barbárság és a civilizáció ellentéte.
- Az egyes regionális civilizációk ellentéte (ahogy többek között Samuel P. Huntington kifejtette).
- Az „objektív” és a „szubjektív” kultúra ellentéte. (Simmel megkülönböztetése. Objektív kultúra, amely valamely társadalomban vagy társadalmi körben egyáltalán létezik. Szubjektív kultúra, amit használnak belőle.)
- És végül a legfontosabb: az anyagi javak, a kultúra, a civilizáció, az anyagi, társadalmi és szellemi tőke birtoklása, és a belőle való kirekesztés ellentéte.

Amióta van emberi társadalom, ezekkel a kérdésekkel vívódik. Ezek látószögéből kell vizsgálnunk a globalizációt is.

GLOBALIZÁCIÓ

Fogalma nem akkor született, mint a kultúráé, a civilizációé, vagy a társadalomé. Mai értelmében jóval később, a 20. század második felében. Amikor maga a jelenség nemcsak kibontakozott, de az emberi világ egyik legnagyobb problémájává vált.

Három dolgot szeretnék róla mondani. Tézist, antitézist és – nem szintézist – újra a tézist. (De most már az antitézissel megerősítve.)

1. A globalizáció nem új dolog, az emberiség egész történetében globalizációs folyamatok követték egymást.

2. Ez a mostani azonban mégis új dolog, különbözik az eddigiektől.

3. Mégse.

1. A globalizáció nem új jelenség

Azt mondhatjuk, hogy az emberiség története az egymást követő globalizációk története. Akkor kezdődött, amikor valamely ősrünk rájött arra, hogy jobban tud dolgozni, ha az éppen használt követ kiélesíti, és ennek érdekében a felesleges darabokat lepattintja róla. Folytatódott azzal, aki csiszolta a követ, aki maga gyújtotta meg az első tüzet, aki feltalálta a kereket, aki ásóval-kapával lazította a földet, aki elkészítette az első kerámiát, aki fémmé olvasztotta az ércet.

Minden esetben ugyanaz történt, mint amikor, mondjuk Bill Gates valami radikális újítást vezet be a számítógépiparba. Csak a terjedés folyamata volt akkoriban lassúbb. A feltalálók mellett csakhamar megjelentek a kereskedők, és meggyőződésem, hogy ott voltak a PR-menedzserek is. (Tudja kedves szomszéd, milyen ügyesen vágja a kő a bőrt úgy, ahogy X. Y. lepattintgatta?)

A sort folytathatjuk. Hatalmas globalizációs folyamatok indultak el a nagy folyami

kultúráktól (vagy ha úgy tetszik civilizációktól). Hatásuk messzire terjedt. Aztán jött a görög kultúra, amely a hellenizmus és a római birodalom által terjedt ki az akkoriban elérhető glóbuszra. Közben ugyanezt tette az indiai, a kínai, az inka, a maja birodalom. Majd következett a nagy világvallások, a kereszténység, az iszlám, a buddhizmus, a brahmanizmus globalizációja.

Az újkor globalizációja a kapitalizmus fokozatos kiterjedését jelenti. A folyamat egyes szakaszait a nagy technikai felfedezések határozzák meg. Első volt a gőzgép, aztán következett a robbanómotor, majd a tömegkommunikáció és főképp a számítógép által mind teljesebbé váló globalizáció. A világ általuk más lett, mint azelőtt volt. Most itt tartunk. Meglehet, ezután a biológiai forradalom által kiteljesedő globalizáció következik.

Kitérés a kultúrára, különös tekintettel a nemzeti kulturális identitásra

A történelem a globalizációk története, a kultúra története a kulturális formák globalizációjának története. Hadd vegyem példának a zenét. A kultúranropológia (például Lévi-Strauss) leírja az ősi települések szerkezetének átalakulását. Az első forma egy olyan laza háló, amelynek nincs szigorú struktúrája, hanem az épületek additíven és ismétlődően állnak egymás mellett. Nem foglalkozik vele, de ennek felelnek meg a zene legősibb szerkezetei, repetitíven követik egymást, a hang-

közök nem alkotnak rögzített rendszert, és főleg nem rendeződnek hierarchikusan.

Ilyenek a magyar népdalkincsben a gyermekdalok. Jó példa a következő: *Egyszer egy időben / szilaji erdőben / szarkák veszekedtek / szarka papné meghallotta / szunyog lábát kirántotta / nézi mint a csík / lába megcsúszik / egy nagy tóba beleesik / társaitól messze esik / ó pé ku / nagytorkú / szegény Pali leesett a padlásról*. (1. ábra) Egyetlen dallamtöredék ismétlése, további szerkezet nélkül, mindegy, hogy hányszor.

A település második formája már határozott szerkezetet ölt, két egymást tükröző részt, amelyek a kezdet, a vég és a közép hierarchiája szerint rendeződnek. Ugyanez jelenik meg a zenében, mindenekelőtt az ötfokúságban (pentatónia). Tiszta, világos, kötött és félreérthetetlen hangközök, a kezdet, a vég és a közép hierarchiája, tükörkép-szerű szerkezetek.

Vegyük erre is egy példát, a legegyszerűbb ötfokú dallamok közül. *Megrakják a tüzet, / mégis elaluszik. / Nincs az a szerelem, / aki el nem múlik. // Rakd meg rózsám, rakd meg / lobogó tüzedet, / Hadd melegítem meg / fázó kezeimet*. (2. ábra) A dallam világosan mutatja ezt a szerkezetet, a világ elrendezettségét és megalapozottságát. (Ráadásul szövege sem érdektelen, jó példa az ösztönös népi egzisztencializmusra. Abból a súlyos megállapításból, hogy minden, a szerelem is elmúlik, „elaluszik”,

1. ábra

Parlando, rubato

2. ábra

nem azt a következtetést vonja le, hogy akkor hagyjuk kialudni, hanem éppen azt, hogy akkor gyerünk.)

Az ötfokúság – mint Szabolcsi Bence az idevonatkozó irodalmat összefoglalja – a nagy folyami civilizációk (Nílus, Tigris-Eufrátesz, Gangesz, Hoang-ho stb.) méhéből született. Az első nagy kultúrák keretében, ahonnan a nagy vallások, a filozófiai, a tudomány és a magas művészet csírái is kibontakoztak.

Aki tehát úgy gondolja, hogy az igazán, ízig-veéig magyar zene, nemzeti identitásunk zenei letéteményese az ősi magyar pentatónia, annak tudnia kell, hogy ez a forma egy korábbi nagy globalizációs folyamat keretében terjedt el a világ jókora részében.

A görög kultúrában, majd a hellenizmusban az ötfokúságot hétfokúság (heptatónia) váltotta fel. Ez nem csupán azt jelentette, hogy a hangsort még két hanggal kiegészít-

tették. A hangközviszonyok tisztázása óriási szellemi teljesítmény, Püthagorász zsenije kellett hozzá. Annak vizsgálata, hogy mi az azonosság és a különbözőség, mi a közép és hány közép van, mi a harmónia és mi a diszharmónia, mi az idea és mi a megvalósítás. Platón éppúgy nem születhetett volna meg e nélkül, mint a kereszténység. A heptatón zene (egyelőre a modális hangsorok formájában) a hellenizmus közvetítésével elterjedt az egész akkori világon. Vagyis globalizálódott. Egyik folytatása az arab zenében erősödött meg, a makámok világában, a variációk végtelenségében, az átmenő hangok díszítő melizamitkájában.

Hozzánk már ez a formája jutott, feltehetőleg arab közvetítéssel (talán még Kazáriából, s később, már a jelenlegi hazában déli-délkeleti szomszédainktól). Gondoljunk például arra a dalra, amely hangról hangra követi az előbbit (*Megrakják a tüzet*), de melizmáinak intenzív teljessége által más jelleget kap. *Imhol kerekedik egy fekete fölő, / abban tollászkodik egy fekete holló. / Állj meg holló, állj meg / Hadd üzenek tőled / Apámnak anyámnak, jegybéli mátkámnak. / (3. ábra)*

M. F. 1132 a)
Kórógy (Szerém)
Vacsora Ádámné

3. ábra

Gy: Garay Ákos
[1910]
L: Bartók Béla
8 | 5 | 4

a) 1. Im- hol ke-re - kö-dik Egy fe-ke-te föl - hó,
Ab-ban tol-lász - ko-dik Sár - ga lá-bú hol - ló.
2. Állj mēg, hol-ló, állj mēg, Hadd ü-ze-nék tő - lēd,
A- pám-nak, a - nyám-nak, Jegy - bé - li mát - kám - nak.

Aki tehát nem elégszik meg az előbbi dallamszikár ötfokúságával, hanem a régi magyar népdalkincs csodálatos, feldíszített pentatóniájában találja meg a magyar zenei identitásának forrását, annak tudnia kell, hogy most ismét egy másik, ezúttal görög, hellenisztikus, iszlám globalizációval azonosul.

És ezt így folytathatnánk, mindmáig. Beszélhetnénk arról, hogy a heptatónia klasszikus fajtája aztán hogyan jutott el hozzánk az európai zene közvetítésével, és hogyan lett a magyar zene úgynevezett *új stílusának* forrásává. Beszélhetnénk a reneszánsz hatásáról (egyebek közt népballadánk világában) csakúgy, mint a későbbi európai tonalitás betöréséről. És még azt is elmondhatnánk, hogy aki pedig nem tanulta meg (a népzenei mozgalomban vagy a Kodály iskolában) a népdalt, hanem hagyományos módon a magyar nótát tartja igazi magyarnak, az két további globalizációnak hódol. Az egyik az európai zenei univerzumnak a 19. század elejére kialakult dūr-moll dallamvilága, amely nagyon is általános alapképleteket követ. Az orosz Borisz Aszfájev, majd az angol Deryck Cooke egymástól függetlenül a szótarát, vagyis a dallammodellek tárát is felállították. A magyar nóta ennek csak egy helyi variációja. Ráadásul egy másik, évszázados zenei stílus, a cigányság zenei hagyományainak segítségével.

Így tehát azt mondhatjuk, hogy a nemzet kulturális identitásának szerkezete azonos az egyén individualitásának biológiai struktúrájával. Egyéniségünk ugyanis azon alapul, hogy (a természet sztochasztikus játéka útján) milyen géneket sikerült összeszednünk vagy összelopkodnunk eleinktől. Egyik sem a sajátunk, egyéniségünk abból adódik, hogy miképp tevődnek össze az elemek – és persze, hogy mit tudunk ebből kihozni. Ugyanez vonatkozik nemzeti kultúránkra, nemzeti sajátosságainkra, nemzeti mibenlétünkre. Ez azon alapul, hogy a világkultúra eddigi „génjeiből” mi került be (a globalizációs folyama-

tok útján) a mi kultúránk szervezetébe. És hogy hogyan tudunk velük gazdálkodni.

2. Ez a globalizáció mégsem ugyanolyan globalizáció

Antitézisem tehát úgy hangzik, hogy a jelen globalizációs folyamat mégis alapvetően különbözik minden eddigittől. Ez a globalizáció nem azonos velük. Tehát Martin Albrow véleményét kell elfogadnunk, aki szerint a történelem átlépett egy határt, fokozati különbség van az „univerzáció” (így nevezi összefoglalóan) régi és új formái között. Ő nem ad nevet a régieknek, de ha gondolatát követjük, egyaránt nevezhetjük őket transzmisszióknak, expanzióknak vagy akár proliferációknak. A lényeg, hogy itt most az utóbbi százötven, még inkább száz, de leginkább az utóbbi ötven évben valami más is történt, mint annak előtte.

Mi a különbség? Mikor válik a transzmisszió vagy expanzió globalizációvá? Amikor a különböző irányban elindult folyamatok körbe zárulnak, s ezáltal az egész köztes terület áttekinthető, zárt rendszerre válik. Amikor mindegyé válik, hogy mondjuk egy üzenetet, hírt, felfedezést, új eljárást, modellt, módszert jobbra vagy balra indítunk-e el expanziós útjára, mindkét irányból visszajut a feladóhoz, mégpedig egyenlő és belátható idő alatt. Nem képletesen is értem, hiszen nincsen határ a Földön, amelyen a felsorolt folyamatok elakadnának. Bármelyik irányba indulva azonos idő alatt járják körül a Földet. De még fontosabb a képletes értelem, nemcsak a Föld gömbölyűségét tapasztaljuk meg újra és újra, hanem maga a világ rendszere zsúfolódott bele a gömbbe. Kialakult a világfalu. Éppenséggel nem egységes (hisz a falu sem egységes soha), ám a tér nem határtalan, csak belülről látszik annak. Az extenzív mennyiségek intenzív mennyiségekké változtak.

Ez azonban csak a diagnózis egyik fele. Az igazi probléma, az igazi veszély nem ez, bár ebből adódik. Használjuk itt – a rövidség

kedvéért és közelebbi magyarázat nélkül – a *zárt és nyitott társadalom*, társadalmi rendszer Karl R. Popper által kidolgozott terminológiáját. A *zárt társadalmak* ezek szerint az autokrácia és az autoritarizmus örökségét hordozzák. Ilyenek voltak az emberi társadalom szervezetei, államai és nemzetei évszázadokon és évezredekken keresztül. Ilyenek voltak, mert nem lehettek mások; az adott feltételek, a technikai lehetőségek, a források és javak mennyisége és elérhetősége nem tette lehetővé, hogy a korábbi és éppen jelen nemzedékek által megteremtett lehetőségekből „mindenki egyaránt vehessen”. Ezért zárttá kellett tenni a rendszert, mert csak így lehetett legalább azt megőrizni, amit már elértek.

Ezek a zárt rendszerek teremtették meg azokat a módszereket, modelleket, eljárásokat, algoritmusokat, amelyeket aztán transzmisszív úton továbbadtak. Lényegükhöz tartozott azonban a transzmissziós–expansziós folyamat nyitottsága. Elindult valamerre, és teljesen szabad tér állt előtte. Mint az elektromos hullám megy a térben, ahol nem téríti el (túlságosan) valamely tömeg ereje.

Most azonban maga a folyamat vált zárttá, mert a tér bezárult körülötte. És ez óriási veszély, ez a jelen diagnózisának lényege.

Nem a globalizáció tehát a baj, hanem az a lehetőség, amelyet a jelen globalizációs folyamatai nyitnak meg. Hogy teljesen körbezárja a társadalmat és az embert.

Ez persze csak a diagnózis absztrakt része. Konkrétsgot az ezzel összefüggő valószínűségi ellentmondások elemzése ad. Most csak felsorolni tudjuk őket.

3. Mégis

A harmadik válasz ezek után így szól: a most folyó globalizáció sok szempontból mégis folytatása az eddigieknek. Egy szempontból bizonyosan: a jelen globalizáció is elégtelen, részleges, ellentmondásos – épp úgy, mint a többiek voltak. A világ körre, vagyis inkább

gömbbé (glóbusz) zárult, de ezáltal az eddig szűkebben, additíven érvényesülő ellentmondások is globálissá váltak.

Az ellentmondások három fő szféráját kell kiemelniük.

1. A gazdasági javak és források eloszlása

Kétségtelen, hogy a világ gazdaságilag-technikailag legfejlettebb részében, az euro-amerikai vagy atlanti centrumban sokkal több ember, a társadalomnak mintegy kétharmada él viszonylag tisztességes, stabil jólétben, biztonságban, birtokában van az ehhez szükséges kultúrának és eszközöknek. Ez több mint bármikor ezelőtt volt a világon. Ezt nevezik fejlődésnek, de ha valaki a posztmodern gondolkodás szellemében kifogásolja ezt a szót, legalább *többsülésnek*. Valóban, akár azt is meg lehet kérdőjelezni, hogy a jólétet fejlődésnek nevezhetjük-e. (Ha például azt kérdezzük: vajon boldogabb is lett-e az egyes ember vagy darabjaként is értékeesebb, mint, mondjuk ezer évvel ezelőtt? Ilyenkor a válasz mindenképpen a nem.) Azt azonban senki sem tagadhatja, hogy a többsülés bekövetkezett. Ma több ember él a Földön, mint azelőtt, több ház, több gép, több jármű, több út, több könyv, darabszámban több kulturális termék van a birtokunkban, mint akármikor.

Ebben a helyzetben még kiáltóbb tény az eloszlás egyenlőtlensége. Amit azzal a számmal lehet megfogalmazni, hogy ma a világ 20%-ának a kezében van a gazdasági források és javak 80%-a. Legfeljebb az atlanti országokban valamivel több a 20-nál, Fekete-Afrikában meg kevesebb. De a dichotómia fennáll. És ez a szakadék – az egész világra kivetítve – még mélyebb, mint korábban. Különösen, ha a világtársadalom a globalizáció folytán mind zártabbá válik.

2. A demokrácia szintje és elosztása

Nincs módomban most itt a használt terminológia kifejtésére és indoklására, ezért csak

jelzem, hogy Arisztotelész – Karl Popper – és Robert Dahl kifejezéseivel próbálom a helyzetet leírni.

Az *autokratikus, monarchikus*, minden ízükben *zárt* rendszerek után a fejlődés (vagy többülés) során olyan új politikai formák jöttek létre, amelyek a kevesek uralmát (*oligarchia*) megvalósítva némiképpen *nyitottabbá* váltak a társadalmi közakarát figyelembevételére. Néhány demokratikus kísérlet kivételével (Athén) – amelyek azonban szükségszerűen meglehetősen korlátozottak maradtak – csak az újkor euro-atlanti világában vált szélesebb körben lehetővé a demokrácia ideáljának megközelítése, a *demokratikus poliarchia* formájában. Dahl nevezi így a mai szintet, amely egyrészt a legtöbb, amit a demokrácia terén az emberiség eddig elért, másrészt azonban még mindig nem nevezheti az ideál megvalósításának. Már csak azért sem, mert voltaképpen ezen a téren is csak az emberiség 20 százaléka jutott el erre a fokra. Jobbára azoknak, akik az anyagi biztonságot is jobban megszerezték. Mivel úgy van ez, ahogy a biblia mondja: akinek van, annak adatik, akinek pedig nincsen, attól az is elvételik, amije van.

A globalizáció korunkban ugyanúgy konzerválja ezeket az arányokat, mint a gazdasági viszonyokat.

3. Univerzális globalizáció és rész-globalizáció

A globalizáció elégtelensége és zártága azt is lehetővé teszi, hogy az egész földgolyóra kiterjedő egységes folyamat helyett a világ egyes részei éppen különállásukat erősítsék meg technikai, gazdasági és tudományos forradalmak segítségével. Ezt tartalmazza Samuel P. Huntington helyzetelemzése. Ma sokfelé szólal meg a huntingtonizmusnak az a vulgáris formája, amely ezt a lehetőséget már-már kikerülhetetlen sorscsapásként jellemzi. Ezt nem fogadhatjuk el. A civilizációk vagy kultúrák (Huntington azonos értelem-

ben használja a két fogalmat) regionális harca és ennek keretében a fundamentalizmus(ok) globalizációja nagyon is valóságos veszély.

Nem egy hagyományos kollektív, közösségi magatartás áll itt szemben a modern társadalom vértelen individualizmusával, hanem egy alacsonyabb fokú, középkori, törzsi-etnikai-vallási identitás válik a globalizáció lehetőségeivel harcos fundamentalizmussá, és akarja elsöpörni a civil társadalom magasabbrendű libertárius közösségét.

Úgy van ez, ahogy a zsarnoksággal: *Hol zsarnokság van, ott zsarnokság van* – mint a költő mondta. Ahol pedig globalizáció van, ott mindenben globalizáció van. Nemcsak a fejlődés, nemcsak a demokrácia globalizálódik, hanem a zsákutca, az elmaradottság, az autokratikus fundamentalizmus is. Amíg fennáll a 20-80 százalékos rendszere, legfeljebb annyi történhet, hogy mások kerülnek bele a 20 százalékba. És kezdődhet minden előlről.

Két út áll előttünk

Ismét idézhetünk itt egy népdalt: *Két út áll előtttem, melyiken induljak?* Ez a helyzet állt elő újra az emberiség történelmében is. Legalább két út – természetesen rengeteg változattal.

1. Kevesebb demokrácia, nagyobb koncentráció

Ez az út az elkülönült hatalmi centrumok külön globalizációját és harcát, a demokrácia (a poliarchia) korlátozását jelenti. Visszaállítják a társadalom zártságát, a civil társadalmat pedig belefojtják az infoténment, eduténment, kultoténment és végül a szocioténment világába. (E manapság nemzetközileg ironikusan használt kifejezések második felét az *entertainment*, azaz szórakoztatás szóból képzik.) Ebben is lehet élni, mert az elnyomás eszközei is globalizálódnak, a fegyverek és titkosrendőrök elnyomásánál sokkal kellemesebb a *ténmentokrácia*.

A dolgok ilyen alakulásának vannak jelei. Huntington kritikusan beszélt arról, hogy a nyugati világ már régóta igazi harmónia nélküli eufóriában él. Most ennél még többet kell mondanunk. 1990, a szovjet rendszer összeomlása óta ugyanezt a világot a katarzis nélküli hamis eufória jellemzi. Nem képes szembenézni saját történelmével. A kultúra nem technikai okok miatt veszített szerepéből, hanem azért, mert maga is belenyugodott a katarzis hiányába.

2. Nem kevesebb: több, erősebb, civil demokrácia

Ez a másik út, van-e lehetősége? Csak akkor, ha a demokrácia új szintjét lehet megterem-

teni. Amely a jogok és a kisebbségek védelme, a poliarchia mellett nagyobb hangsúlyt ad a szolidaritásnak, a – belsőként, kötelezettségként értelmezett – kötelességnek, a részvételnek és az egyenlőségnek. Amely *a civil társadalom elvét globalizálja*. Amely – folytatva a monarchia, oligarchia, poliarchia terminusainak sorát – a szó legteljesebb értelmében vett *pánarchiát* vallja ideáljának.

El tud-e ezen az úton indulni az emberiség? Ezt a jövő fogja megmutatni.

Kulcsszavak: *civilizáció, kultúra, globalizáció*

IRODALOM

- Albrow, Martin and King, Elisabeth: *Globalization, Knowledge and Society*, Sage, 1990
- Arisztotelész: *Politika*, Gondolat Kiadó. Bp. 1969
- Aszafjev, Borisz: *Az orosz zene mesterei*, Zeneműkiadó Budapest, 1962
- Bourdieu, Pierre: *The Forms of Capital* In: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* Ed. by John G. Richardson, New York, Greenwood Press, 1983
- Chaunu, Pierre: *A klasszikus Európa*, Gondolat Kiadó, Budapest 1971 (La Civilisation de l'Europe Classique Arthaud, Paris, 1966)
- Cooke, Deryck: *The Language of Music* Oxford University Press, 1959
- Dahl, Robert Allen: *Democracy and its Critics*. New Haven and London, Yale University Press, 1989
- A pluralista demokrácia dilemmái Osiris Kiadó, Budapest 1996, - 220. p.
- Dilthey, Wilhelm: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban* Gondolat Kiadó, Budapest, 1974
- Elias, Norbert: *A civilizáció folyamata* Budapest, Gondolat, 1987 (Über den Prozess der Zivilisation, Frankfurt am Main, 1982)
- Engels, Friedrich: *Eugen Dühring úr tudományforradalmasítása* Marx-Engels Művei, 20., Budapest, 1963
- Erdei Ferenc: *Paraszatok* Atheneum kiadása, é.n.
- Hobsbawm, Eric J.: *A forradalmak kora (1789-1848)* Kossuth Könyvkiadó, 1988. (The Age of Revolution, Europe 1789-1848, Weidenfeld and Nicolson, 1961)
- Huntington, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása*

- és a világrend átalakulása* Európa Könyvkiadó Bp., 1998. (The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order Touchstone Books, 1998)
- Kroeber, A. L. and Kuckhohn, C.: *Culture. A Critical Review of the Concepts and Definitions*, Papers of Peabody Museum of Archeology and Ethnography, 1952
- Lévi-Strauss, Claude: *Structural Anthropology* Penguin Books, 1963
- Lotman, Jurij: *Szöveg, modell, típus*, Gondolat Könyvkiadó, 1973
- Luhmann, Niklas: *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie* Frankfurt a/M., 1984
- Lukács György: *Az esztétikum sajátossága*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965
- Márkus György: *Metafizika – mi végre?*, Osiris Kiadó, Budapest 1998
- Morgan, Lewis Henry: *Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization*, London, 1877
- Parsons, Talcott: *The Social System*, New York, Free Press, 1951
- Popper, Karl R.: *A nyitott társadalom és ellenségei*, Balassi Kiadó, 2001. (The Open Society and its Enemies I-II., London, Routledge and Sons, 1945)
- Rorty, Richard: *Esetlegesség, irónia, szolidaritás*, Jelenkor, 1994
- Spengler, Oswald: *A nyugat alkonya*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994
- Szabolcsi Bence: *A zene története*, Rózsavölgyi és társa, 1940
- Williams, Raymond: *Culture and Society 1780-1950* – London, Chatto and Windus, 1960